

VITA, HOZZÁSZÓLÁS

Törekvések a népességfogyás
megállítására.¹

Gondolatok Benda József *A szakadék szélén*
című műve kapcsán²

Harcsa István

Harcsa István
szociológus, közgazdász
Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület
E-mail: istvan.harcsa@yahoo.com

Vitathatatlanul nemes szándékok vezették Benda Józsefet *A szakadék szélén* című könyve megírásakor, amely a magyarság egyik legfontosabb sorskérdése, a népességfogyás miatti aggodás jegyében született. E szándékok közül különösen az ügy érdekében való tenni akarása a méltánylandó, amelyet a szerző – e 2015-ben megjelent munkájában – a következőképpen fogalmazott meg:

Több évtizedes tétlenség és csodavárás, sajnálkozás és lemondás, tehetetlenség és reményvesztettség után egyre többen gondoljuk, hogy ki kellene dolgozni a nemzet eredményeket is felmutató, sikeres demográfiai stratégiáját, családtervezési programját.

Tanulmányunkban szeretnénk rávilágítani a népességfogyás komplex jelenséggörének kevésbé feltárt összetevőire, hozzájárulva a megoldási alternatívák megtalálásához, és egy komplex stratégia kialakításához. (Benda 2015: 19)

¹ Az alábbiak kizárólag a szerző személyes véleményét tükrözik. A szöveg – műfajából következően – nem ment keresztül a tanulmányok esetében szokásos (peer-review rendszerű) bírálati folyamaton. A Demográfia szerkesztősége.

² Benda József: *A szakadék szélén. A népességfogyás okai és megállítása*. Tankönyv. Barankovics István Alapítvány, Budapest, 2015, 215 oldal. Ezúton is szeretnénk köszönetet mondani a szerzőnek, hogy pontosító észrevételeivel segítette a végső változat megfogalmazását.

A szerző a „kevéssé feltárt összetevők” említésekor alapvetően az alábbi három tényezőre gondol (amelyek egyúttal a főbb fejezetek címadói):

- Új megközelítés: a kötődési képesség meghatározói
- A családi szocializáció körülményei, a nők foglalkoztatása
- Az iskoláztatás, a másodlagos szocializáció folyamata

Előre bocsátva kritikai értékelésünk néhány tanulságát, hangsúlyoznunk kell, hogy a szerző által argumentumként említett tényezőkre vonatkozóan a „kevéssé feltárt” minősítés nem igazán helytálló, mert számtalan kutatásra alapozva könyvtárnyi szakirodalom foglalkozott velük. Szerencsésebb, ha azt mondjuk, hogy ezek – vélelmezhetően az alkalmazott megközelítések³ miatt – nem igazán voltak alkalmasak kellően releváns eredmények felmutatására. Az „új megközelítésként” említett kötődési képesség, valamint az ezzel foglalkozó kötődéelmélet eredményeit illetően pedig meg kell említenünk, hogy társadalmi méretű relevanciájukra vonatkozóan jelenleg még nem rendelkezünk kellő empirikus megalapozottsággal. Következésképpen e tekintetben csak hipotéziseket fogalmazhatunk meg, amelyek alapján meglehetősen korlátozott lehetőségeink vannak időtálló társadalmi programok, illetve javaslatok kidolgozására.

Miért tartjuk fontosnak a fentiek hangsúlyozását? Az általános tanulságokon túl elsősorban azért, mert a szerző vezetésével hónapok óta nagyszámú szakembergárda dolgozik egy olyan gyermek- és családbarát társadalmi program kialakításán, amelytől azt várják, hogy rövid távon is képes a kedvezőtlen népesedési trend megállítására, sőt megfordítására. E munkálatok jelenleg is folynak a szerző által a kötetben felvázolt elképzelések mentén.⁴

Jelen írás alapvetően a szerzőnek a népességfogyás okaival, illetve a népességfogyás megállításával kapcsolatos felvetéseit veszi górcső alá. Ennek megfelelően az általa megfogalmazott kulcskérdések, állítások megválaszolására, illetve cáfolatára vállalkozik.

³ Jelen írás szerzője úgy véli, hogy más, alapvető fontosságú társadalmi jelenségekhez hasonlóan a népességfogyás okainak értelmezésében, illetve a probléma kezelésében mutakozó hiányosságok esetében is meghatározó körülmény, hogy a társadalomtudományok jelenleg nem igazán képesek a releváns társadalomkép felvázolására, amely döntően az alkalmazott elméleti-módszertani apparátus, valamint az azzal konzisztens empirikus háttér hiányával magyarázható.

⁴ Itt említjük meg, hogy a szerzővel való előzetes megállapodás alapján – 2016 őszén – a Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület (FETE) széleskörű műhelyvitát tervez a szakértők által kidolgozott társadalmi javaslatokról, illetve programról.

TÖRTÉNETI VISSZATEKINTÉS

A népességfogyás miatt már a korábbi időszakokban is megfogalmaztak drámai hangvételű írásokat, sőt komoly civil kezdeményezés is kialakult a kedvezőtlen demográfiai trendek megállítására, illetve megfordítására. Így például – az utóbbi félévszázadra szorítkozva – megemlíthetjük Fekete Gyula író, aki már a 60-as évek végén kifejtette az esetleges nemzethalállal kapcsolatos vízióit, amelyre többek között Andorka Rudolf is reflektált (Andorka 1969, 1970, 2001). A neves szociológus – meglehetősen elmélyült demográfiai ismeretek birtokában –, bár egyetértett az aggodalommal, célszerűbbnek vélte, ha mindez a tények és a társadalomtörténeti tapasztalatok tükrében kerül kifejtésre.

Említésre méltó a Kopp Mária által – kevesebb, mint egy évtizede – elindított *Három Királyfi, Három Királynő Mozgalom*, amely viszont már a kezdeményező meglehetősen jól megalapozott szociálpszichológiai kutatási eredményein alapult, és ugyancsak a népességfogyás trendjét kívánta kedvező irányba fordítani. Nem tudom, hogy sor került-e már e kezdeményezés eredményeinek összegző értékelésére, ám ennek esetleges hiánya esetén is megkockáztatható az a következtetés, hogy *a népességszám érdemi gyarapítását ez a vállalkozás sem tudta elérni, azonban a családbarát értékrend népszerűsítése szempontjából semmiképpen nem minősíthetjük kudarcnak*. Miért? Elsősorban azért, mert a társadalomtörténeti tapasztalatok arra utalnak, hogy a plurális értékrendek világában (ami már a premodern időszakban is jellemző volt) csak hosszabb távon lehet tartós változásokat elérni. E változások megalapozásához az ilyen és hasonló kezdeményezések jelentős mértékben hozzájárulhatnak.

A társadalomtörténeti tanulságok kapcsán érdemes megemlíteni a másfél-két évszázaddal korábbi „egykezést”, amelyet – egyes régiókban – alapvetően a megélhetési kényszerek váltottak ki, azonban ez nem csak hazai jelenség volt. A teljesebb kép kedvéért azt is hangsúlyozni kell, hogy ezzel párhuzamosan voltak olyan régiók, ahol hasonló megélhetési problémák miatt nem éltek az egykezés gyakorlatával. Ennek az a tanulsága, hogy a lokális kultúrák hatása meglehetősen erőteljes, olyannyira, hogy akár az uralkodó trenddel ellentétes jelenségeket is produkálhat.

Az országhatárokon belüli lokális kultúrák népességszámra gyakorolt hatása ma is jelentős, és éppen ezért nem beszélhetünk egységes európai mintákról, sőt hazánkon belül is nagyon eltérő népesedési magatartási mintákat lehet megfigyelni (Harcza 2015a, 2015b). Az is kimutatható volt, hogy ugyanazon folyamatoknak – tehát akár a népességfogyás, akár a gyarapodás, vagy ezen

belül a nagycsaládos minta elterjedése – meglehetősen eltérő mozgatórugói voltak és vannak. Ebből – többek között – az is következik, hogy *a születésszám növelésére fókuszáló programok (programcsomagok) érthetően differenciált társadalmi fogadtatásra számíthatnak.*

Továbbá az is jellemző, hogy a gyermekvállalás mindig is érték- és kultúrafüggő, ezért nehéz előre megbecsülni, hogy egy-egy program milyen hatást vált ki egy adott térségben vagy társadalmi rétegben. *Az értékfüggőségen belül a gyermekvállalási szándék csupán egyetlen komponens, mellette meglehetősen sok tényező kedvező együttállására van szükség ahhoz, hogy érdemi változást lehessen megfigyelni.* Úgy vélem, hogy e nagyon fontos üzenetet a korábbi népeségsszám növelését célzó kezdeményezések nem vették kellően figyelembe.

A sorban következőnek Benda József kezdeményezését tekinthetjük, akinek a könyve nem csupán a problémák felvetésére, hanem az azok megoldására vonatkozó javaslatok felvázolására is vállalkozik. A szerző ez esetben is alapos, főleg a *neveléstudomány terén szerzett tapasztalatai birtokában, továbbá imponáló mennyiségű szakirodalmi anyag feldolgozása alapján fogalmaz meg egy kiterjedt család- és közösségfejlesztő társadalmi programot, amelyet önmagában is nagy értéknek minősíthetünk.*

E nagy értéket azonban beárnyékolja a szerző azon gondolatmenete, hogy a népeségfogyás folyamatát mindenáron meg kell fordítani, és erre vonatkozóan rövid, közép és hosszú távú programokat fogalmaz meg. A rövid távú program két évre szól, mert a szerző úgy véli, hogy mindössze ez az időszak áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy a népeségfogyást meg tudjuk állítani. Az általa javasolt cselekvési program 15 ezerrel több gyermek megszületését célozza ahhoz, hogy „a magyar kultúra fennmaradását biztosíthassuk”. *Érthető az aggódó szerző törekvése, azonban ez ugyanolyan voluntarista elképzelés, mint amelyre több mint hat évtizeddel ezelőtt, a „Ratkó korszakban” már volt példa.*

KULCSKÉRDÉSEK

A következőkben a szerző céltudatos kulcskérdéseire próbálunk tömör és sarkos válaszokat adni (a kérdéseket lásd Benda 2015: 23).

1. *„Felismertük-e már, tisztán értjük-e az adatokban és a trendekben megmutatkozó mikro- és makro-összefüggéseket, vagy csak sejtésekre, benyomásokra, megérzésekre építjük cselekvési terveinket?”*

Úgy vélem, hogy miként általában az életvilág, úgy a gyermekvállalás rövid és hosszú távon való alakulását meghatározó tényezők, illetve a közöttük levő

összefüggések megismerhetősége is meglehetősen korlátozott. Az okok közül csupán néhány fontosabbat emelek ki:

- A gyermekvállalásban sok tényező hat egyszerre, amelyek dinamikusak, következésképpen rövid és hosszú távra vonatkozóan *a korábbi trendek alapján nem mindig lehet megbízható becsléseket végezni.*
- Mivel érték- és kultúrafüggő jelenségről van szó, már az ezzel kapcsolatos *kulcskérdések is társadalmi csoportok szerint differenciáltak.* Mindez alapvető mértékben meghatározza a matematikai-statisztikai modellekbe „betáplált” paraméterek használhatóságát.
- A külső beavatkozásoknak mindig vannak korlátai, amelyek közül most csak a magánszféra „szentségét” emeljük ki.

Mindez nem azt jelenti, hogy tehetetlenül kell végignéznünk bizonyos kedvezőtlen folyamatokat, sőt nagyon is azon kell lennünk, hogy sikerüljön őket mérsékelni. Ám legalább hozzávetőlegesen tisztába kell lennünk tudásunk és beavatkozási képességünk korlátaival. Például azzal, hogy ugyanazon programcsomag teljesen eltérő hatásokat eredményezhet egy-egy társadalmi csoportban.

Továbbá, *„a trendekben megmutatkozó mikro- és makro összefüggések” térhez és időhöz kötöttek, és mint tudjuk, Minerva baglya is az éj leszálltával kezd el reptét, ezért mi sem rendelkezünk teljes mértékben az aktuális helyzetben éppen szükséges tudással és eszközrendszerrel.* Az ember is része a nagy tanuló rendszernek, ezért az abban érvényesülő törvényszerűségek alól nem vonhatja ki magát. Következésképpen a cselekvési terveink megfogalmazásakor ezek a sejtések és benyomások szintjén maradnak, ám nem mindegy, hogy terveink milyen alapra épülnek. Hiányos, vagy nem kellően releváns társadalomképek, továbbá megfelelő elméleti, módszertani és empirikus alapok nélkül sejtéseink is olyanok lesznek, mint ami azokból következhet.

2. „Lehetséges egyáltalán a népességfogyás igazi okainak a feltárása?”

Csak részlegesen, és többnyire utólag, ahogy ezt a fentiekben is megfogalmaztuk. Ennek kapcsán azt is érdemes megemlíteni, hogy *nem igazán jogos a szerzőnek az a felvetése, hogy a demográfián kell számon kérni a népességfogyás okainak komplex feltárását.* A hagyományos demográfia alapvetően a demográfiai folyamatok körén belül próbált magyarázatot találni erre vonatkozóan, érthetően korlátozott eredménnyel. Az utóbbi időszakban – ahogy a szerző is említette – a demográfia elkezdte alkalmazni az interdiszciplináris megközelítést, amellyel bizonyos eredményeket sikerült

elérni, azonban mindez messze nem elégséges az oksági összefüggések mélyebb megismeréséhez.

Célszerű lenne ezért, ha a demográfusok más tudományágak képviselőivel közösen indítanának átfogóbb kutatásokat a „népességfogyás igazi okainak a feltárására”. Ezt megelőzően azonban számvetést és kritikai értékelést kellene készíteni az eddigi kutatási eredményekről, az azokból levont következtetésekből. Nem hagyható ki egy átfogó kutatási programból a már említett releváns társadalomképek felvázolása, amelyekre alapozva konzisztens módon fogalmazhatók meg a különböző társadalmi célok, valamint azok egymáshoz való viszonya. Végül e programnak ki kellene terjednie a társadalomtörténeti tapasztalatok és tanulságok összegyűjtésére is, hiszen jelenünk, sőt jövőnk számottevő része is a múltban gyökerezik.

3. *„Vajon miért várjuk évtizedek óta »hosszú méla lesben« a jó szerencse fordulását, figyelve az előre jelzett pusztulást?”*

Fentiekben már említettük a nem kellően releváns társadalomkép, ezen belül a bonyolultan tagolt kulturális adottságokra vonatkozó ismeretek hiányát, amely önmagában is magyarázza a tehetetlenséget. E mellett meg kell említenünk az „útfüggőség” hatását is, amelyet nemcsak a társadalmi fejlődés lehetséges irányainak alakulásánál figyelhetünk meg, hanem bizonyos társadalom-lélektani attitűdök átörökítésénél is. Például bizonyos metszetben „1956” is része ennek az útfüggőségnek, ahogy az értékrendszeren belül a „jobb lét” tartós preferenciája is más értékekkel szemben. Ebből a nézőpontból már érthetőbbnek tűnik a „hosszú méla les”, a „mosom kezeimet hozzáállás”. Következésképpen a *Bibliából* származó „Szaporodjatok!” parancsot nem lehet tértől, időtől és kultúrától függetlenül értelmezni, ellenkező esetben annak ára van.

4. *„Kitudunk-e dolgozni olyan modelleket, amelyek nemcsak megmagyarázzák, hanem 2–3 év alatt meg is tudják fordítani a trendet?”*

Az életvilág különböző területeire, így a népességszám alakulására vonatkozóan is ki lehet alakítani modelleket, pontosabban konstrukciókat, ám ezek magyarázó erejét alapvető mértékben meghatározza a modellépítéshez szükséges – fentiekben is említett – feltételek megléte, és ezek minősége. Fenti okfejtésünkben azonban az is következik, hogy voluntarisztikus elvárásnak tekinthető, hogy a modell alapján 2–3 év alatt meg lehetne fordítani a trendet. Továbbá a gyermekvállalás alapvetően hosszabb távra szóló döntés, amelyhez hosszabb távon jól működő ösztönzők szükségesek. Az eddigi tapasztalatok

azt mutatták, hogy a radikális népesedéspolitikai intézkedések inkább csak az időzítést befolyásolták, és nem igazán eredményeztek tartós változást.

E kérdés kapcsán érdemes kiemelni a szerző – lábjegyzetbe tett – alábbi hipotézisét: „Feltételezésünk szerint, bár adatokkal nem tudjuk alátámasztani, a különböző társadalmi rétegekre eltérő módon hatnak az egyes intézkedések” (Benda 2015: 43). Részben ez a társadalmi-kulturális tagoltság, illetve az ezzel kapcsolatos ismerethiány az oka, hogy egy 2–3 évre szóló modellel nem lehet érdemi eredményt elérni.

5. *„Létre tudunk-e hozni egy olyan nemzeti stratégiát, amely kellő felhatalmazást és erőforrásokat rendel a feladat megoldásához?”*

Bizonyára többféle olyan nemzeti stratégiát lehetne kialakítani, amelyek egy jól megfogalmazott cél elérésére esélyt ugyan adnának, de garanciát nem. Ezzel azt is állítjuk, hogy *minden stratégia célfüggő, azaz csak jó, tehát releváns célhoz rendelt stratégiától lehet remélni a sikert*. A szerző által megfogalmazott stratégiai cél véleményünk szerint nem ilyen.

6. *„Képesek vagyunk-e arra, hogy a megoldáshoz szembetűnően hiányzó, de mégis nélkülözhetetlen társadalomszervezési kompetenciákat kifejlesszünk magunkban?”*

Igen, ha a fentiekben vázolt feltételeket sikerül teljesíteni.

7. *„Ki tudjuk-e építeni azt az országos hálózatot, amely végrehajtva a tervet, a rendelkezésre álló 2–3 éven belül (!) képes a trend irányát megváltoztatni?”*

A fentiek alapján egyértelmű, hogy nem. A jelenlegi feltételek mellett egy ilyen terv több kárt okozhat, mint hasznot. Miért? Elsősorban azért, mert például a Három Királyfi, Három Királylány Mozgalom mozgalomtól eltérően olyan követelményt támaszt, amely a józan észnek is ellentmond. *A türelmetlenség ugyanis rossz tanácsadó, még akkor is, ha a szerzőt a történelmi felelősség motiválja.*

NEM ADEKVÁT TÉZISEK ÉS DIAGNÓZISOK A NÉPESEDÉSEL ÉS CSALÁDDAL KAPCSOLATOS KÉRDÉSEKBEN

A továbbiakban csupán néhány fontosabb tézist és diagnózist emelünk ki a szerző művéből, amelyek kapcsán saját álláspontunkat is megfogalmazzuk.

„Vajon hol vesztegették el fiataljaink (?) életük első 20–25 évét, és melyik intézmény felelősségét terheli ez a »kimeneti teljesítmény«?” (Benda 2015: 38. A szerző itt elsősorban az iskolarendszerre gondol.)

A szerző a fenti kérdést annak apropóján fogalmazta meg, hogy a „válások aránya 2010-ben 67%” volt. Ez alapján azt a következtetést vonja le, hogy „Érthető, amíg egy ifjú saját életét nem tudja rendbe tenni, nem képes felelősséggel gyermeket sem vállalni” (Benda 2015: 38).

A szerző nézőpontjából érthető a következtetés, azonban miként nézőpontja, úgy következtetése is csak a féligazságot ragadhatja meg. A gyenge „kimeneti teljesítményben” közvetlen szerepe volt ugyan az érintett korosztálynak, ám az őket terhelő felelősséget messze meghaladják a korábbi struktúrákból, együttélési gyakorlatokból fakadó hatások, amelyek szükségszerűen értékválságot hoztak létre, és ez szinte automatikusan vezetett a kialakult helyzethez. Számon lehet ugyan kérni a felelősséget ezen a bonyolult társadalomtörténeti tényezőegyüttesen, de célszerűbb inkább levonni annak tanulságát.

„A gyermekek születése nem csak pénzügyi kérdés.”

A szerző alcímben megfogalmazott következtetésével (Benda 2015: 42) teljes mértékben egyet lehet érteni, ám az ezzel kapcsolatos további okfejtésével – amelyet most idézünk – már csak részlegesen: „A gyermekek születését pusztán gazdasági kérdésnek tekintettük, és figyelmen kívül hagytuk az emberek gondolkodásával, értékrendszerével, hitrendszerével, mentalitásával, mentálhigiénés állapotával – vagyis neveltetésével – való összefüggéseit” (Benda 2015: 43).

Miért csak részlegesen értünk egyet azzal az okfejtéssel, amely lényegében a neveltetésben összegződik? Elsősorban azért, mert *az általa felsorolt komponensek nemcsak a neveltetés időszakában hatnak az emberekre, hanem végig kísérik az életüket, gyakorta olyan ellentétes irányú folyamatokat hozva a felszínre, mint amelyek a neveltetés idején voltak jellemzőek.* Tömören, a neveltetés valós szerepét csak akkor tudjuk kellően érzékeltetni, ha azt a további hatások rendszerében vizsgáljuk. Ez azért fontos, mert a neveltetés tényleges szerepét csak a társadalomtörténeti folyamatok egészébe való beágyazottság révén lehet a helyére tenni. Következésképpen, nemcsak pénzügyi és neveltetési kérdés a gyermekek születése.

A bölcsőde szerepe a „csalódott nemzedék” felnevelkedésében

A szerző egy nem igazán megalapozott beidegződés alapján meglehetősen leegyszerűsített módon értékeli a bölcsőde szerepét az 1950–1969 között született nemzedékek szocializációja szempontjából. A problémát az okozza, hogy – a bölcsődehiány miatt – már abban az időszakban is az érintett korosztálynak csak egyharmada élhette meg⁵ a szerző által említett anyátlanságot, a kétharmada nem. Sőt, igen jelentős hányadot tett ki azok aránya is, akik az óvodába sem kerültek be, tehát ezekben az esetekben szó sem lehetett az anyátlanság jelenségéről. Érdeemes lenne utólag megvizsgálni, hogy az egyes születési évjáratokban a nők közül kik jártak és kik nem bölcsődébe, hány évet töltöttek óvodában, és hogyan alakult a termékenységük. *Félő, hogy az anyaság élményei mellett felnövő többség termékenységi mintája alig térne el az „anyátlanság” körülményei között nevelkedőkéitől.*

Azt lehet tehát mondani, hogy az így szerzett pszichikai sérülések sajnálatos módon szinte eltörpülnek a társadalomban bekövetkezett nagy strukturális változásoktól, tehát az iparosítás, a tömeges vándorlás, illetve ingázás, továbbá a domináns értékrendszer jelentős változásának a hatásaitól. Mindeközben azt is meg kell említeni, hogy a korábbi értékrendszer sem volt felhőtlen a „meghitt családi együttléték” szempontjából, amelyre szépirodalmi, valamint szociográfiai művek sora hívta fel a figyelmet.

Közelebb állunk tehát a valósághoz, ha azt mondjuk, hogy az 50-es évek előtti időszakok társadalmi gyakorlatában sem érvényesültek kellően a – szerző által is említett – vitán felüli értékek, azok inkább a kívánság szintjén jelentek meg, mint ahogy manapság a vágyott gyermekszám. *Reálisabb azt feltételezni, hogy létezett egy jelentős taszító erő, amely a korábbi társadalmi gyakorlatról való letéréshez vezetett, és ez párosult az akkori rendszerváltás kényszerítő erejével és adottságaival.* Mindezek tükrében a szerző diagnózisa meglehetősen egyoldalú.

*„A »csalódott« nemzedék nevelkedése, házassága és termékenysége”.
(1950–1969 között születettek)*

Jelen fejezet címét a szerző azonos című fejezetéből kölcsönöztük, amelyet az alábbi kitétellel indít: „A »csalódott« nemzedék jelentős részének korai kapcsolati mintáját jórészt a bölcsőde adta, amelyhez hozzájárult az

⁵ Csupán néhány évben emelkedett egyharmad fölé az arányuk.

iskolarendszer társas kapcsolatokat romboló dresszúrája. Figyeljük meg, hogyan házasodik, hány gyermeket hoz a világra, és milyen örökséget tud gyermekeinek átadni” (Benda 2015: 120). Miután a korábbiakban tisztáztuk, hogy jelenleg nem rendelkezünk olyan információval, amely alapján képet kaphatnánk a szerző által homogénként kezelt – 1950–1969 között született –, csalódott nemzedékként minősített populáció belső tagoltságára vonatkozóan, ezért az általa adott/sugallt válaszokat meglehetősen fenntartásokkal fogadhatjuk.

A szerző az oksági összefüggéseket alapvetően a kötődésmérettel magyarázza, ami szükséges, de nem elégséges a sokdimenziós társadalmi erőterben megjelenő hatások figyelembe vétele szempontjából. Ám a kötődésmélet empirikus igazolása gyenge lábakon, pontosabban semmilyen lábon nem áll, hiszen annak hiányát maga a szerző is megemlíti: „Ennek a generációnak a kötődési mintázati gyakoriságára még nem készült vizsgálat” (Benda 2015: 122).

Az oksági sor felállítása szempontjából további gond, hogy *a szerző figyelmen kívül hagyja a generációtörténeti háttér befolyásoló szerepét*. A jelenség ismertetésekor azt sugallja, hogy a „csalódott nemzedék” szülői generációja „szintén szenvedő áldozat” lehet, holott feltehetően sokkal jobb körülmények – tehát például több szülői intimitás stb. – között nőtt fel. Korábban már említettük, hogy ezt a feltételezést a szépirodalmi, illetve szociográfiai művek nem igazán igazolják vissza, nincs tehát „elveszett éden”. Pontosabban az elveszett éden csak egy viszonylag szűk társadalmi körre szorítkozhatott.

„Az egészséges társadalom alapsejtjei a kétszülős családok.”

A fenti fejezetcím (Benda 2015: 86) is a szerzőtől származik, amely látenszen egy korábban erős, de mára némiképpen gyengülő, s az egyszülős családok szempontjából nem éppen hízelgő hozzáállást tükröz.⁶ Ezzel kapcsolatos kitétele a következő: „Gondolatmenetünk szempontjából tehát érdemes megjegyezni, hogy az ép, kétszülős házasságok nem csak a népszaporulat szempontjából fontos alapsejtjei a társadalomnak, hanem meghatározzák a felnövekvő generáció intellektuális teljesítményét, életesélyeinek alakulását is” (Benda 2015: 87).

A fentiek hangsúlyozása bizonyos fokig egyoldalú képet ad a családoknak a társadalom egészén belül betöltött szerepéről, hiszen *nem veszi tudomásul, hogy a legnagyobb „hazai kisebbséget” az egyszülős családok alkotják, amelyek*

⁶ Ezzel kapcsolatosan a szerző figyelmébe ajánljuk Nagy Anna *Egyedülálló szülők könyve* c. művét (Nagy 2015), amelyben átfogóan mutatja be az egyszülős lét szerteágazó problémakörét. Többek között azon törekvését, hogy az egyszülős családokat a társadalom egyenrangú családformációjának tekintse.

*ugyanolyan fontos alapsejtjei a társadalomnak, mint a kétszülősöké. Sőt, miután a nemzetközi trendektől eltérően hazánkban elsősorban a hátrányosabb társadalmi csoportokból kerülnek ki nagyobb hányadban az egyszülős családok, a róluk való társadalmi gondoskodás különösen fontos, hiszen minden családban felnővekvő gyermek egyaránt fontos. Arról nem is beszélve, hogy az egyszülős családok társadalmi támogatása azért is lényeges, hogy mielőbb esélyük legyen a kétszülős családdá válásra. Ezért a szerző gondolatmenetét oly módon módosítanám, hogy **a boldog és egészséges családok alkotják a társadalom alapsejtjeit, amelyeket kellően kiterjedt, több szinten és több pilléren álló családi védőhálózattal kell óvni.***

Értékválság versus a domináns értékrendek változása

Bár a szerző nem szentel nagyobb teret az értékválság tartalmának kifejtésére, mégis látható, hogy ez is fontos részét képezi az általa összeállított problémaleltárnak. Ezzel kapcsolatosan a következőt hangsúlyozza: „Az értékválságból és a demográfiai krízisből kivezető út tehát társadalmunk bizalmi szintjének, kapcsolati kultúrájának fejlesztése, mentálhigiénés állapotának javítása, az egészséges családi és iskolai szocializációs folyamat biztosítása a következő nemzedékek számára” (Benda 2015: 151).

A fenti megállapításhoz a következő megjegyzéseket fűzzük:

1. Nézőpont kérdése, következésképpen értékfüggő, hogy a jelenlegi helyzetet értékválságnak vagy a domináns értékrendek időről időre történő változásának tekintjük-e (Harcsa 2012). Ez utóbbi értelemszerűen magába foglalja a válság jelenlétét, hiszen a versengő értékrendek harcában a vesztes értékrendet magukénak vallók érthetően válságként élik meg a helyzetet. Ennek kapcsán csak megemlíthjük, hogy mélyebb és átfogóbb vizsgálatokat igényelne az értékválságként értelmezett jelenség pontosabb tisztázása. Kellő kritikai értékelés és társadalomtörténeti kitekintés hiányában ugyanis *nehéz eldönteni, hogy az észlelésben mekkora szerepe van bizonyos értékek tényleges háttérbe szorulásának, és mekkora a „mindenkor vágyott értékek” válságának.* Ez utóbbi kapcsán már kitértünk arra, hogy a múltra kivetített értékek jelentős része korábban is inkább a vágyak szintjén volt domináns, és kevésbé a társadalmi gyakorlatban, következésképpen ebben erősebb a nosztalgia, mint a valóság. Ha nem így lett volna, akkor kevesebb rossz, és több jó történt volna az emberiség életében.

2. *A plurális értékrendek világát, miképpen a múltban, úgy a jelenben is tényként célszerű kezelni.* Ezek egymással való küzdelmét a „világ rendjének” is tekinthetjük, nem lehet egyetlen értékrend alapján megérteni az emberi társadalmat és annak működését. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne

törekedhetnénk a közöttük levő minimális együttműködés lehetőségeinek a megteremtésére. Ám az értékrendszerek különbözősége nemcsak „világszinten”, hanem az egyes régiókon és lokális közösségeken belül is tetten érhető, következésképpen nem lehet kizárni ezek békés egymás mellett élését.

Ebből az is következik, hogy az értékválság „számlájára” írt demográfiai krízist sem lehet csupán egyetlen értékrendhez köthető megoldási modell révén kezelni.

3. A társadalom bizalmi szintjének fejlesztésétől kezdve, egészen az egészséges családi és iskolai szocializációs folyamat biztosításáig, a javasolt feltételek szükségességével teljes mértékben egyet lehet érteni, két kitételrel: (1.) a gyakorlati alkalmazás során tekintetbe kell venni a különböző értékrendekhez kötődő kulturális adottságokat;⁷ (2.) a fenti feltételek teljesülése sem jelent automatikus garanciát arra, hogy egy radikális népesedéspolitikai célt el lehet fogadtatni a társadalommal.

„Kivezető út a társadalom bizalmi szintjének emelése és a kapcsolati kultúra átalakítása.”

A szerző fenti tézisének az alábbi idézettel próbáljuk teljesebben bemutatni:

A népesség növekedési pályára állítása véleményünk szerint egy átgondolt, több lépcsőben megvalósított, több társadalmi szektorra és intézményrendszerre kiterjedő stratégia alapján történhet, amelynek a fő iránya a magyar társadalom bizalmi tőkéjének emelése, a személyes, családi, közösségi és intézményi működési folyamatok és kapcsolatrendszerek minőségelvű újraépítése, rehabilitációja. (Benda 2015: 153)

Ezzel kapcsolatban az a kérdésünk, hogy a szerző által kívánatosnak tekintett bizalmi szint emelése – amellyel teljes mértékben egyet lehet érteni – milyen mértékben járulhat hozzá „a népesség növekedési pályára állításához”. Hosszú távon remélhetően hozzájárulhat. Úgy véljük azonban, hogy *a bizalmi szint emelése, valamint „a kapcsolatrendszerek minőségelvű újraépítése, rehabilitációja” önmagában nagyobb mozgósító erővel bír, mint egy számszerűsített népességnövelési cél kitűzése*. Következésképpen el kellene hagyni a

⁷ Ez alatt azt értjük, hogy például az iskolai szocializációt nem lehet univerzális sémák alapján működtetni, sokkal inkább a lokálisan jelentkező adottságok figyelembe vételével lehet kellő eredményt elérni.

számszerűsítést, és meg kellene maradni annál, hogy a társadalom hosszú távon fenntartható jól-létét, valamint az ehhez szükséges biológia reprodukció szintjének az elérését szinte egymást feltételező társadalmi célnak tekintjük.

TANULSÁG: „A RABBI AJÁNDÉKA”

A szerző nagyon tanulságos történettel zárja írását, amelynek a címe: *A rabbi ajándéka (metaforikus befejezés)* (Benda 2015: 209–210). A történet a hegyek között élő, és egyre fogyatkozó létszámú szerzetesekről szól, akik vezetője a remeteként élő rabbitól kér tanácsot arra vonatkozóan, miként tudnának újra életképes közösséget alkotni annak érdekében, hogy az emberek – lelki épülésük céljából – újra felkeressék őket. A rabbi talányos válasza az, hogy „A Megváltó köztetek van!”

A rabbi többértelmű tanácsának egyik üzenete az volt, hogy meglehetősen hosszú idő kell ahhoz, hogy az emberek kultúrájukat lépésről lépésre meg tudják változtatni. A „Megváltó” az ő tanácsában nem egy személy, hanem egy közösség arra vonatkozó felismerése, hogy már a „szakadék szélén” vannak, tehát meg kell változniuk ahhoz, hogy megmaradhassanak. E felismeréshez viszonylag hosszú utat jártak be (miként a zsidók 40 évig a pusztában), és a rabbi ennek tudatában mondhatta a szerzetesek vezetőjének, hogy „A megváltó köztetek van!” Azaz, most már képesek lehettek a feladatra, ha eddig ki tudtak tartani.

Látomásában akár Jerikó reménytelennek tűnő körbejárása is feltűnhetett, ám a Jerikóig való eljutás alapvető szelekciót jelentett a zsidóság képviselőinek is, nem véletlen, hogy már Mózes sem juthatott be a városba. A szerzetesi közösség helyzete annyiban volt hasonló, hogy csak a legkitartóbbak maradtak meg. Ám Jerikó hétnapos körbejárását a történelmi idő lerövidítéseként is felfoghatjuk, hiszen *az érintettek nem tudhatták, hogy mikor omlanak le a falak, azaz mikor jutnak el a probléma megoldásához*. A nagy történelmi mozgások is többnyire ilyen bizonytalanságok között formálódnak, tehát nem lehet tudni, hogy a résztvevők éppen „hányadik körnél tartanak”. A példabeszéd értelmezhető egy népnél a biológiai reprodukciójára, pontosabban annak megfelelő teljesítésére való felkészüléseként is. *Nem lehet tudni, hogy milyen hosszú utat kell bejárnia egy társadalomnak ahhoz, hogy számos kezdeményezést követően esélye legyen megváltozni a felismert cél érdekében*. Ám „a krízis, mint esély” ehhez kellő hajtóerőt adhat.

IRODALOM

- Andorka Rudolf 1969: A születésszám gazdasági és társadalmi tényezői Magyarországon. *Valóság*, 12(3), 26–39.
- Andorka Rudolf 1970: Születéskorlátozás az Ormánságban a 18. század vége óta. A születésszabályozás elterjedésének hatása egy etnikai egység, az Ormánság népességstruktúrájának alakulására. *Demográfia*, 13(1–2), 73–85.
- Andorka Rudolf 2001: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest.
- Benda József 2015: *A szakadék szélén. A népességfogyás okai és megállítása. Tankönyv*. Barankovics István Alapítvány, Budapest. 215. p.
- Harcza István 2012: Helyzetkép a társadalmi fenntarthatóságról az értékrendszerek és a jelzőszámok tükrében. *Statisztikai Szemle*, 90(10), 905–924.
- Harcza István 2015a: A területi fejlettség és egyenlőtlenségek lehetséges értelmezései – kritikai értékelés és kutatási eredmények I. *Statisztikai Szemle*, 93(5), 460–486.
- Harcza István 2015b: A területi fejlettség és egyenlőtlenségek lehetséges értelmezései – kritikai értékelés és kutatási eredmények II. *Statisztikai Szemle*, 93(6), 522–551.
- Nagy Anna 2015: *Egyedülálló szülők könyve*. Európa Könyvkiadó, Budapest.